

Η αγωγή διαμέσου των νόμων κατά τον Πρωταγόρα

Γιολάντα – Ιωάννα Γεωργοπούλου

g.georg@windowslive.com

Νομικών – Πολιτικών Επιστημών (ΠΕ 13), 2^ο ΕΠΑΛ Ιλίου

Περίληψη. Στόχος της παρούσης εργασίας είναι να παρουσιάσει τη στενή σύνδεση του νόμου με την παιδεία, σύμφωνα με την άποψη του σοφιστή Πρωταγόρα και βασίζεται κυρίως στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο, καθώς σε άλλες μαρτυρίες, αρχαίες και μεταγενέστερες. Στην πραγματικότητα η σύνδεση νόμου – παιδείας δεν περιορίζεται στα στενά πλαίσια των δύο αυτών όρων, αλλά συμπεριλαμβάνει την ηθική και την πολιτική. Η παιδεία, κατά τον Πρωταγόρα, αποτελεί το μέσον για την πνευματική και ηθική ολοκλήρωση του ατόμου. Παράλληλα, οι νόμοι ανάγονται σε καθοριστικό παράγοντα αρμονικής ρύθμισης της συλλογικής ζωής και λειτουργώντας ως παιδαγωγοί καθοδηγούν τους ανθρώπους στην αρετή και στη διαμόρφωση κοινωνικής συνείδησης· αντίληψη, η οποία συμπορεύεται με την ανάπτυξη του φιλοσοφικού στοχασμού, την ωριμότητα και τη σταθερή πρόοδο της ορθολογικής σκέψης.

Λέξεις κλειδιά: παιδεία, νόμοι, τιμωρία, Πρωταγόρας.

Εισαγωγή

Ο Πρωταγόρας ήταν ο επιφανέστερος εκπρόσωπος της αρχαίας σοφιστικής. Απέδιδε πρώτη σημασία στην παιδεία, την οποία θεωρούσε ως το μέσον για την ηθική και πνευματική ανάταση και τον αναπροσανατολισμό ανθρώπων και κοινωνιών (Finley, 1989), καθώς και για την αντιμετώπιση της νέας πολιτικής κατάστασης, η οποία ήταν συνυφασμένη με την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στην Αθήνα. Η Αθήνα όχι μόνο ξεχώριζε από τις άλλες ελληνικές πόλεις σε ακμή και δύναμη, αλλά αντιπροσώπευε την ελευθερία των Ελλήνων πολιτών έναντι των βαρβάρων υπηκόων, καθώς το δημοκρατικό καθεστώς που επικρατούσε εκεί έδινε σε όλους τους ελεύθερους πολίτες τη δυνατότητα ενεργούς συμμετοχής στα κοινά, ανάληψης πρωτοβουλιών και αποτελεσματικής εκφοράς δημοσίου λόγου. Το άτομο, με τη δυναμική του παρουσία στα δημόσια πράγματα, καθίστατο πρότυπο πολίτη, προετοιμασμένο για τον σκοπό αυτό, με την κατάλληλη παιδεία.

Παράλληλα την ίδια περίοδο διαμορφώθηκε στην Αθήνα μία νέα αντίληψη περί νόμου και δικαίου, η οποία συνδεόταν με «την ανάπτυξη του φιλοσοφικού στοχασμού, την πρόοδο της κοινωνικής συνείδησης και τις σταθερές απόπειρες ορθολογικής σκέψης» (Κύρκος, 1986), αλλά και «με την αύξηση των επαφών με τους άλλους λαούς, η οποία οδήγησε στη διεύρυνση του ορίζοντα» (Guthrie, 1989). Ο Πρωταγόρας κατά την αντιπαράθεση φύσεως και νόμου τάχτηκε υπέρ των νόμων, οι οποίοι, κατά την άποψή του, υπήρξαν προϊόν συμφωνίας μεταξύ των ανθρώπων. Η ύπαρξή τους ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την επικράτηση του ορθολογισμού και της δικαιοσύνης, αγαθών αναγκαίων προκειμένου να επικρατήσει η τάξη, η ευνομία και η ειρήνη στην πόλη.

Πρωταγόρειος Πολιτεία

Η «πρωταγόρειος πολιτεία» είναι μία πολιτεία δημοκρατική, η οποία στηρίζεται σε δύο πυλώνες: την παιδεία και τους νόμους. Όμως, σε ποια παιδεία αναφέρεται ο Πρωταγόρας; Στην παιδεία που ο ίδιος παρείχε στους νέους επί αμοιβή (326 c), καθιστώντας τους ικανούς στην τέχνη του λόγου, ως ρήτορες και ως συζητητές, ενώ συγχρόνως διατεινόταν ότι ήταν δάσκαλος «παιδεύσεως καὶ ἀρετῆς» και όποιος μαθήτευε μαζί του κάθε μέρα «ἀπιέναι οἴκαδε βελτίονι γερονότι» (349a; 318a).

Το μάθημά του καθοριζόταν από δύο συνιστώσες: «εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων... και περὶ τῶν τῆς πόλεως».¹ «Οἰκειᾶ» ήταν όλες οι υποθέσεις που αφορούσαν την οικονομική και κοινωνική ευμάρεια ενός οίκου και αποτελούσαν ένα από τα σημαντικότερα καθήκοντα του άνδρα. Σκοπός δηλαδή της παιδαγωγικής του ήταν να καταστήσει τους νέους καλούς ανθρώπους, ικανούς και ενεργούς πολίτες, ώστε να διεκπεραιώνουν με σύνεση τόσο τις ιδιωτικές τους υποθέσεις, όσο και αυτές της πόλης τους. Η σωστή διευθέτηση των υποθέσεων του οίκου τους, συνεπαγόταν και τη σωστή διευθέτηση των πολιτικών υποθέσεων (Döring, 1981; Taylor, 1990).

Ο όρος «εὐβουλία» ταυτίζεται στον Πρωταγόρα, με τη σύνεση και την ορθή κρίση και συμπορεύεται με την αγωγή, μέσω της οποίας το άτομο καθοδηγείται και ολοκληρώνεται, καθιστάμενο πολίτης. Λειτουργεί δηλαδή ο παιδαγωγός, όπως ο γεωργός, ο οποίος τοποθετεί τον σπόρο στην κατάλληλη γη πετυχαίνοντας τη μεγαλύτερη δυνατή καρποφορία.²

Όσον αφορά τον δεύτερο πυλώνα, ο Πρωταγόρας συμμετέχει ενεργά στο φιλοσοφικό διάλογο της εποχής του που αφορά την αντίθεση νόμου και φύσεως (Kerferd, 1996; Guthrie, 1989; Κύρκος, 1986). Πρόκειται για ένα ιδεολογικό σχήμα το οποίο κατέχει κεντρική θέση στην προβληματική των περισσότερων σοφιστών οι οποίοι πήραν θέση υπέρ ή κατά της μιας ή της άλλης πλευράς. Η προσπάθειά τους έγκειται στο να αποδεσμεύσουν τον νόμο από τις παραδοσιακές αξίες και τους τρόπους ζωής και να τον εξετάσουν από μια νέα κοινωνική και ηθική σκοπιά. Ενώ μέχρι τότε πολλές πατροπαράδοτες αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς θεωρούνται «φυσικές», μέρος δηλαδή της αναπόσπαστης φυσικής τάξης πραγμάτων, αρχίζουν με την παρουσία των σοφιστών να θεωρούνται «συμβατικές», μέρος δηλαδή της όχι αλάθητης προσπάθειας των ανθρώπων, που θα μπορούσαν να είχαν ορίσει διαφορετικά τα πράγματα.

Ειδικότερα ο Πρωταγόρας, στο ερώτημα αν οι ρυθμίσεις των ανθρώπινων πράξεων προέρχονται από τη φύση, δηλαδή από μία πηγή που προσδιορίζει με τρόπο αναγκαίο το περιεχόμενο τους ή οφείλονται στον νόμο, δηλαδή σε ανθρώπινες αποφάσεις οι οποίες τίθενται, ποτέ δεν είναι και επομένως μπορεί να αλλάξουν, παίρνει θέση υπέρ του νόμου (Heinimann, 1972). Οι νόμοι, όπως προκύπτει από τον μύθο που διηγείται στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο (320κ.ε.), είναι απόρροια της έμφυτης τάσης όλων των ανθρώπων να είναι δίκαιοι και να σέβονται ο ένας τον άλλον (Kerferd, 1996; Miller, 1993). Γι' αυτό υπερέχουν σε σχέση με τη φύση η οποία αποτελεί ανεπαρκή όρο για την επιβίωση των ανθρώπων, αλλά και για την εγκαθίδρυση και τη διατήρηση των κοινωνιών. Οι νόμοι δεν έχουν υπερβατικό έρεισμα, δεν απορρέουν από τη φύση του ανθρώπου, ούτε αποτελούν επίτευγμα μιας αυθεντίας (Αλατζόγλου-Θέμελη, 1982; Periphanakis, 1953; Γεωργοπούλου-

¹ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 318e-319a; *Συμπόσιον*, 209a.

² Πλούταρχος, *Περί παιδων ἀγωγῆς*, κεφ. 4; Λουκάς, κεφ. Η', στ. 5-15 (Η παραβολή του καλού Σπορέως).

Νικολακάκου, 1976; Καστοριάδης, 2007). Αποτελούν το *νομιζόμενον*, δηλαδή μία σύμβαση μεταξύ των ανθρώπων, ένα προϊόν συναλλαγής και απηχούν τις αντιλήψεις τους σε μία δεδομένη ιστορική στιγμή και σε έναν ορισμένο κοινωνικό χώρο.³ Δεν είναι αιώνιοι ούτε αναλλοίωτοι, αλλά έχουν περιορισμένη διάρκεια επομένως, είναι μεταβλητοί (Μαραγγιανού- Δερμούση, 2007). Νόμοι, οι οποίοι είναι σήμερα σε ισχύ, μπορεί να αποδειχτούν άυριο ότι δεν είναι λειτουργικοί ή ακόμη να αποδειχτούν επιβλαβείς, με το ενδεχόμενο οι άνθρωποι να τους αλλάξουν ή να τους καταργήσουν, αντικαθιστώντας τους με νέους. Η τροποποίησή τους λοιπόν, γίνεται όταν αυτό κριθεί αναγκαίο από την πόλη που τους θέσπισε και πρέπει να βασίζεται επί «*τῶν δικαίων καὶ τῶν νομίμων*».⁴

Σκοπός και μέσα της αγωγής

Η σωστή ανατροφή και εκπαίδευση, σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, αποτελούσαν τη βάση για τη δημιουργία σωστών πολιτών και την απόκτηση όλων εκείνων των χαρακτηριστικών που δεν προέρχονταν από τη φύση ή την τύχη, αλλά ήταν αποτέλεσμα επιμέλειας, άσκησης και διδασκαλίας. Το τρίπτυχο αυτό συνέτρεχαν οι θυμοί, οι τιμωρίες και οι παραινέσεις.⁵ Υποστήριζε ότι *ἔστιν τι ἔν*, στο οποίο έπρεπε να μετέχουν όλοι, διαφορετικά ήταν αδύνατη η ύπαρξη πόλεων. Δε θεωρούσε αναγκαία την τέχνη του οικοδόμου, του χαλκουργού ή του κεραμοποιού για την επιβίωση της κοινωνίας, την πρόοδο και τη συνοχή της. Αντίθετα απαραίτητη ήταν η ύπαρξη της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης και της ευσέβειας (Fleming, 2002), δηλαδή όλων όσων ονομάζει «*ἀνδρός ἀρετήν*» (324e-325a). Κι αυτό γιατί η *αἰδώς* και η *δίκη* απευθύνονταν σε όλους τους ανθρώπους οι οποίοι διαμόρφωναν μία ομοιομορφία σκέψης και κρίσης πάνω σε ζητήματα της συλλογικής ζωής, «με αποτέλεσμα οι ποικίλες εκτιμήσεις τους να μην οδηγούν σε αποδιοργάνωση και διάλυση» (Βέικος, 1971), αλλά σε ενότητα και πρόοδο.

Η διδασκαλία του αποσκοπούσε «*ἐπί παιδείᾳ*» (312 b). Αφορούσε δηλαδή την ολόπλευρη ανάπτυξη του νέου με την καλλιέργεια του πνεύματος, του σώματος και της ψυχής (Muir, 1982), αφού σκοπός της αγωγής ήταν «*ὡς βέλτιστος ἔσται ὁ παῖς*» (325 d). Ταυτόχρονα, η διδασκαλία του συνδεόταν με τις γνωσιολογικές και ηθικές αντιλήψεις του, όπως αυτές προέκυπταν από τη ρήση «*πάντων χρημάτων μέτρον εἶναι ἄνθρωπον*»,⁶ η οποία κυριαρχούσε στην αθηναϊκή δημοκρατία της εποχής του Περικλή. Ως *ἄνθρωπος* δε θεωρείτο το άτομο, αλλά το γένος, η ομάδα, η κοινωνία, γι' αυτό και η ρήση αυτή σύμφωνα με τον Φ. Βώρο (1984) «δεν οδηγούσε σε ατομικισμό, υποκειμενισμό, ασυνεννοησία, αλλά σε συντροφικότητα, συνεργασία, αμοιβαίο σεβασμό, πρόοδο». Ο E. Durgeel (1948) μάλιστα πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα καθώς αναφέρει ότι ο σοφιστής από τα Άβδηρα, ήταν ο λιγότερο «ατομιστής», ο πιο «συλλογικός» από όλους τους στοχαστές της αρχαιότητας και πως η ρήση του μέτρου - άνθρωπος «κάλυπτε μια κοινωνιολογική αντίληψη της γνώσης και της αξίας της». Ο άνθρωπος λοιπόν με την έννοια του γένους αποτελούσε το μέτρο, το κριτήριο το οποίο διαμορφωνόταν μέσα από την εκπαίδευση και απέβλεπε σε μια σκοπιμότητα, όχι μόνο ωφελμιστική αλλά πάνω απ' όλα ηθικο – κοινωνική (Κουτλούκα, 1984). Δεν τον απασχολούσαν τα ατομικά προβλήματα, αλλά ανέπτυσε τις κοινωνικές

³ Πλάτων, *Θεαίτητος*, 167 c.

⁴ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 327a-b.

⁵ *ό.π.*, 323 d - e, 325 a.

⁶ Πλάτων, *Θεαίτητος*, 152a; *Κρατύλος*, 385e – 386 a; *Άριστοτέλης, Μετά τά Φυσικά*, 1062 b13.

αξίες και αποσκοπούσε στην κατάκτηση της αρετής μέσα από μακροχρόνια άσκηση και διδαχή (323d).

Η εκπαιδευτική διαδικασία, κατά τον Πρωταγόρα, ήταν συνεχής και αδιάκοπη (325 c- 326 e). Ξεκινούσε όταν τα παιδιά βρίσκονταν σε πολύ μικρή ηλικία, αρχικά εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος, όπου οι γονείς, η τροφός και ο παιδαγωγός αναλάμβαναν να τους μάθουν τι είναι δίκαιο ή άδικο, όμορφο ή άσχημο, όσιο ή ανόσιο, τι πρέπει να πράττουν και τι να αποφεύγουν, τιμωρώντας τα κάθε φορά που απειθαρχούσαν και δε συμμορφώνονταν στις υποδείξεις τους. Το επόμενο στάδιο αφορούσε την εκπαίδευσή τους στο σχολείο, όπου οι δάσκαλοι φρόντιζαν και συμβούλευαν τα παιδιά - όφειλαν μετά από απαίτηση των γονέων, να δίνουν προτεραιότητα στην «*εὐκοσμίαν τῶν παιδῶν*» (325 e), παρά στα γράμματα και την τέχνη της κιθάρας - και όταν άρχιζαν να κατανοούν τα κείμενα, τους έδιναν να διαβάσουν ποιήματα σημαντικών ποιητών στα οποία υπήρχαν «*πολλαί δε διέξοδοι καὶ ἔπαινοι καὶ ἐγκώμια παλαιῶν ἀνδρῶν ἀγαθῶν, ἵνα ὁ παῖς ζηλῶν μιμῆται καὶ ὀρέγῃται τοιοῦτος γενέσθαι*» (326 a). Η εκπαίδευση συνεχιζόταν με τους κιθαριστές, οι οποίοι τους παρέδιδαν μαθήματα κιθάρας και τους δίδασκαν ποιήματα σημαντικών λυρικών ποιητών, με σκοπό να αποκτήσουν οι *νέοι εὐρυθμία καὶ εὐαρμοσσία*, εφόδια αναγκαία για τη ζωή τους. Ακολουθούσε ο παιδοτρίβης (326 b), ο οποίος αναλάμβανε την εκγύμναση του σώματος των νεαρών μαθητών, μια και εκτός από *χρηστή διάνοια* ήταν απαραίτητα και τα *βελτίω σώματα* με την προϋπόθεση να τεθούν αυτά στην υπηρεσία της πρώτης. Απώτερος σκοπός ήταν, όταν η περίπτωση το απαιτούσε, να ανταποκριθούν στα καθήκοντά τους με γενναιότητα και ευψυχία.

Και η εκπαίδευση ολοκληρωνόταν, όχι πλέον από τους δασκάλους, αλλά, από την πόλη, η οποία αναλάμβανε το σημαντικότερο μέρος της αγωγής αναγκάζοντας τους νέους να μαθαίνουν τους νόμους της και να ζουν σύμφωνα με αυτούς. Ήταν αυτή που ολοκλήρωνε την αέναη ιδιωτική και δημόσια προσπάθεια *περί ἀρετῆς*. Η πόλις, λειτουργώντας ως μέγας παιδαγωγός, γινόταν το μέσο για την επίτευξη του τελικού σκοπού, τη διαμέσου της αγωγής κατάκτηση της συμμετρίας, της ενότητας, της ευδαιμονίας (Παπαδής, 1997). Ας μην ξεχνάμε ότι οι πολίτες όχι μόνο διδάσκονταν την αρετή, αλλά και συμπεριφέρονταν σύμφωνα με αυτήν μέσα στα πλαίσια της πόλης. «Η αρετή» σύμφωνα με τη Romilly (1994), «αποκτιόταν για την πολιτεία και από την πολιτεία». Η πόλις, επομένως, θα μπορούσε να οριστεί ως μία πολιτική, ηθική και νομική κοινωνία ανθρώπων, όπου όλοι μετείχαν στην πολιτική αρετή - αν και όχι στον ίδιο βαθμό - γι' αυτό και οι συμβουλές τους σε πολιτικά ζητήματα ήταν εξίσου σημαντικές (323 c).

Ο νόμος της πόλεως ως βάση για τη διαμόρφωση πεπαιδευμένων πολιτών

Ο άνθρωπος, κατά τον Πρωταγόρα, είναι μία ισχυρή και αυτοδύναμη οντότητα, είναι το μέτρο για όλα τα πράγματα. Δεν είναι παθητικός δέκτης των επιδράσεων του φυσικού κόσμου· αντίθετα με τις συνεχείς παρεμβάσεις του μεταβάλλεται σε δύναμη διαμορφωτική του κοινωνικού γίνεσθαι, σε ρυθμιστή της ζωής του και των πολιτικών καταστάσεων. Στη θέση αυτή στηρίζεται η νέα ηθική που προτείνει με τη διδασκαλία του ο σοφιστής, σύμφωνα με την οποία οι θεοί νόμοι καθώς και οι αρετές της *αἰδοῦς* και της *δίκης* εξασφαλίζουν την ομαλή συνύπαρξη όλων των ανθρώπων εντός μιας κοινωνίας (322c-d). Προσδίδει κατ' αυτόν τον τρόπο στο θετό δίκαιο «εργαλειακό χαρακτήρα», το αντιλαμβάνεται δηλαδή ως μέσον, που υπηρετεί και πραγματώνει συλλογικούς σκοπούς και εξαρτά από αυτούς την αξία του (Σούρλας, 2000). Παράλληλα η πόλις εφαρμόζει τους

νόμους που έχει θεσπίσει, επειδή τους θεωρεί αναγκαίους, αφού εξυπηρετούν το γενικό καλό και για όσο διάστημα τους θεωρεί ως τέτοιους: «ἐπεὶ οἶά γ' ἄν ἐκάστη πόλει δίκαια και καλά δοκῆ, ταῦτα και εἶναι αὐτῆ, ἕως ἄν αὐτῆ νομίζῃ».⁷ Η Αλατζόγλου-Θέμελη (1982), χαρακτηρίζει τις απόψεις αυτές του Πρωταγόρα «ως ἔμμεσο ορισμό του νόμου». Το ορθό και το δίκαιο είναι λοιπόν έννοιες σχετικές, συνδέονται με τον τρόπο ζωής των εκάστοτε κοινωνιών και αλλάζουν μαζί τους. Εξάλλου, είναι δυνατόν να υπάρχουν κοινωνίες χωρίς αιδώ και δίκη ή κοινωνίες που προσδίδουν διαφορετικό περιεχόμενο στις αρετές αυτές απ' ό,τι οι υπόλοιπες.⁸ Επομένως, η ύπαρξη των αρετών αυτή καθαυτή δε στοιχειοθετεί και την κυρίαρχη θέση τους στην κοινωνία. Βασική προϋπόθεση είναι η νομοθετική τους κύρωση, να λάβουν δηλαδή τη μορφή θετών κανόνων δικαίου.

Ο Πρωταγόρας, χωρίς να αδιαφορεί ή να απαξιώνει τα άλλα μέσα αγωγής, δίνει το προβάδισμα στον νόμο απαιτώντας από όλους τους πολίτες ευλαβική προσήλωση σε αυτούς. Η πόλις, αναλαμβάνοντας την ολοκλήρωση της εκπαιδευτικής τους διαδικασίας, υποχρεώνει τους νέους να μαθαίνουν τους νόμους που έχει θεσπίσει και να προσαρμόζουν τη ζωή τους σύμφωνα με αυτούς, ώστε να γίνουν κοινωνοί των αξιών που η ίδια έχει υιοθετήσει. Πρόκειται δηλαδή για «κανόνες παιχνιδιού» (Döring, 1981), οι οποίοι κατέχουν θέση ρυθμιστή της ζωής τους και αποτελούν προϋπόθεση για την ύπαρξη των κοινωνιών.⁹ Ο σοφιστής μας παρουσιάζει μία ωραία εικόνα, όπου αντιπαραβάλλει την έννομη ζωή με την εκμάθηση της γραφής από τους μικρούς μαθητές: «ἀλλ' ἀτεχνῶς ὡσπερ οἱ γραμματισταὶ τοῖς μήπω δεινοῖς γράφειν τῶν παιδῶν ὑπογράφαντες γραμμὰς τῆ γραφίδι οὕτω τὸ γραμματεῖον διδῶσι καὶ ἀναγκάζουσι γράφειν κατὰ τὴν ὑφήγησιν τῶν γραμμῶν, ὡς δὲ καὶ ἡ πόλις νόμους ὑπογράφασα, ἀγαθῶν καὶ παλαιῶν νομοθετῶν εὐρήματα κατὰ τούτους ἀναγκάζει καὶ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι» (326d). Οι δάσκαλοι της γραφής χαράσσουν γραμμές στην πλάκα των μαθητῶν και τους υποχρεώνουν να γράφουν ακολουθώντας αυτές (Muir, 1982; Turner, 1965). Κατ' ανάλογο τρόπο ενεργεί και η πόλις. Γράφει τους νόμους, επινόηση «ἀγαθῶν και παλαιῶν νομοθετῶν», οι οποίοι ενέχουν θέση γραμμῶν και υποχρεώνει όλους - και αυτούς που διοικούν και αυτούς που διοικούνται - αφού πρώτα τους μάθουν, να συμμορφώνονται προς τις επιταγές τους, θέτοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη συμπεριφορά τους σε πλαίσιο. Οι νόμοι αποτελούν λοιπόν, τις κατευθυντήριες γραμμές του ανθρωπίνου βίου και επιβάλλουν συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς οι οποίοι πρέπει να συνάδουν με την έννοια του δικαίου. Άλλωστε το δίκαιο αποτελεί το θεμέλιο επί του οποίου εδράζεται η ευνομία και η ευδαιμονία, αλλά και η ύπαρξη της πόλεως. Επομένως, η αγωγή που παρέχεται από την πόλη δεν είναι τίποτε άλλο, παρά αγωγή που διέπεται από το ιδεώδες του δικαίου.¹⁰

Και κάτι παραπάνω, οι νόμοι αποτελούν πρότυπα,¹¹ τα οποία η πόλις αναλαμβάνει να μεταλαμπαδεύσει σε όλους τους πολίτες, προκειμένου να καταστεί εφικτή η κοινωνική συμβίωση. Το πρότυπο εμπερικλείει τα στοιχεία της παραστατικότητας, του θαυμασμού και της μίμησης. Ως πρότυπα οι ηθικοί κανόνες επενεργούν θετικά στους νέους, ωθώντας τους να τους μιμηθούν. Το στοιχείο αυτό της μίμησης του ιδεώδους εντοπίζεται και στον νόμο (Jaeger, 1968; Romilly, 1995). Έως τώρα το έχουμε συναντήσει μόνο στη διδασκαλία της ποίησης όπου εξάιρεται ο ηθικός κανόνας και το ιστορικό παράδειγμα.¹² Η υπακοή και η πειθαρχία των πολιτών στον νόμο είναι απαραίτητα στοιχεία για τη σωστή διακυβέρνηση,

⁷ Πλάτων, Θεαίτητος, 167c.

⁸ Ήρόδοτος, 3, 38. 7, 152.

⁹ Πλάτων, Πρωταγόρας, 324e; 327a.

¹⁰ ό.π., 325a; 326c-d.

¹¹ ό.π., 326 d.

¹² ό.π., 326 a.

την αρμονία και την ειρηνική συμβίωση μέσα στην πόλη, γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πάντα υπάρχουν μεταξύ των ανθρώπων τάσεις πλεονεξίας και αδικίας οι οποίες οδηγούν στην κοινωνική διάλυση και καταστροφή και τις οποίες ο νόμος οφείλει να προλαμβάνει και να αποτρέπει.¹³

Ο Πρωταγόρας ταυτίζει το δίκαιο με το νόμιμο, την ηθική και το θετό δίκαιο.¹⁴ Κατ' αυτόν, η δικαιοσύνη χαρακτηρίζεται ως αρετή του ανθρώπου *συλλήβδην* (325a) και ταυτίζεται με το σεβασμό στον νόμο, στον οποίο οφείλεται αφενός η απομάκρυνση του ανθρώπου από την πρωτόγονη κατάσταση αφετέρου η ύπαρξη πόλεων (322a-d). Βασικά στοιχεία των νόμων είναι ο επιτακτικός και ο καταναγκαστικός τους χαρακτήρας. Η πόλις απαιτεί από τους πολίτες της την πλήρη και απόλυτη εφαρμογή τους. Νομιμοποιείται όμως η πόλις να προβαίνει στην αξίωση αυτή; Υπό ποιες προϋποθέσεις; Πότε ένας νόμος χαρακτηρίζεται άδικος ή αναχρονιστικός και ποιος το διαπιστώνει αυτό; Η πόλις θεσπίζει τους νόμους επιδιώκοντας να επιβάλλει την τάξη και να εξασφαλίσει την ομαλή συνύπαρξη των μελών της, σκοποί οι οποίοι δε θα ήταν εφικτοί αν η συμμόρφωση προς τους νόμους της επαφίετο αποκλειστικά στη θέληση των πολιτών και δε φρόντιζε η ίδια για την εφαρμογή τους. Ο νόμος εμπεριέχει το στοιχείο του δέοντος. Επομένως, η υπακοή στους νόμους αποτελεί καθήκον όλων ανεξαιρέτως των πολιτών, οι οποίοι με την ενεργό συμμετοχή τους στα κοινά παίρνουν μέρος στη λήψη των αποφάσεων σεβόμενοι την αρχή της πλειοψηφίας. Το *κοινή δόξαν*¹⁵ αποτελούσε πάντα το ζητούμενο σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα. Δεν εξέφραζε, όπως αναφέρει ο Β. Κύρκος (1986), μόνο το κοινό περί δικαίου αίσθημα, αλλά κυρίως προσδιόριζε την πηγή όλων των δικαίων, τη λαϊκή συναίνεση. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα υπερβασιακό επίτευγμα της πλειοψηφίας, η οποία μέσα από κοινωνικούς αγώνες αιώνων βγήκε από την αφάνεια και επέδειξε τη δυναμική της παρουσία. Η επίτευξή του όμως ήταν δύσκολη. Πάντα υπήρχε ο κίνδυνος να καταστρατηγηθεί, αν νομιμοποιούνταν και ικανοποιούνταν οι ιδιοτελείς επιδιώξεις των πολλών ή των ολίγων και συγχρόνως, δεν πείθονταν οι άλλοι πολίτες για την ορθότητα και την αναγκαιότητα των θέσεών τους.¹⁶ Το *κοινή δόξαν* δεν εμπεριέκλειε μόνο την έννοια της συναπόφασης και της συναποδοχής, αλλά και της συνυπευθυνότητας. Ο νόμος, ο οποίος προερχόταν και επιβαλλόταν από αυτή την ισχυρή γενική θέληση, υποχρέωνε όλους, και τους άρχοντες και τους αρχόμενους, σε συμμόρφωση προς τις διατάξεις του. Αφού, λοιπόν, το *κοινή δόξαν* απηχούσε τη συλλογική πολιτική σκέψη, αποτελούσε προϋπόθεση για να έχουν οι αποφάσεις και οι πράξεις των αρχόντων νομιμοποιητική βάση και να περιοριστούν οι περιπτώσεις παθογένειας. Όλοι οι πολίτες λοιπόν ήταν υπεύθυνοι για την ευνομία και την ευρυθμία στην πόλη τους. Αλλά, αν έλειπε η πολιτική αρετή από το άτομο, τότε καμία συλλογική απόφαση, κανένα *κοινή δόξαν* δε θα επέφερε για την πόλη θετικά αποτελέσματα, αντίθετα θα οδηγούσε στην καταστροφή της κοινωνικής ζωής (Sinclair, 1969).

Προκειμένου να εκτιμήσουμε στη σωστή τους διάσταση τις θέσεις αυτές του μεγάλου σοφιστή, θα πρέπει να αναρωτηθούμε αν τίθεται ζήτημα ορίων κατά την εφαρμογή των νόμων. Ποιος θα μπορούσε να θέσει όρια και φραγμούς στην άσκηση της ελευθερίας; Μήπως πρέπει να υπάρχουν ασφαλιστικές δικλίδες στη δράση του δήμου; Ελευθερία δε σημαίνει αναρχία ή ασυδοσία, αλλά τάξη. Ο νόμος δεν καταργεί την εξωτερική ελευθερία του ανθρώπου, το πώς δηλαδή αυτός θα ενεργεί. Αντίθετα, τη ρυθμίζει και την περιορίζει

¹³ Πλάτων, *Νόμοι*, Θ, 875b.

¹⁴ Ξενοφῶν, *Ἀπομνημονεύματα*, 4,4,12.

¹⁵ Πλάτων, *Θεαίτητος*, 172 b.

¹⁶ Ξενοφῶν, *Ἀπομνημονεύματα*, 1,2,40 - 46.

στο βαθμό που ενδείκνυται, ενώ συγχρόνως αποτελεί προϋπόθεση για τη διατήρηση και την ανέλιξή της. Η ολόπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπου, η διαμόρφωση ενεργών πολιτών, προϋποθέτουν την ελευθερία του προσώπου η οποία «πρέπει να συνιστά εμμελή συνδυασμόν ελευθερίας εντός της πολιτείας και ελευθερίας από την πολιτεία» (Κουσουλάκος, 1961). Οι πολίτες, σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα, βιώνοντας την ελευθερία και την ισότητα, η οποία πραγματώνεται ως ισονομία,¹⁷ ισηγορία και ισομοιρία,¹⁸ γίνονται κοινωνοί του νόμου όχι τυπικά, αλλά ουσιαστικά, από σεβασμό προς αυτόν (Kant, 2004). Θέτουν δηλαδή αυτόβουλα τον εαυτό τους σε περιορισμό, έχοντας κατά νου τα οφέλη που προκύπτουν από τη συμμόρφωσή τους με το θετό δίκαιο. Στο βαθμό που οι πολίτες αυτοκυβερνώνται με την ενεργό συμμετοχή τους στα κοινά και στη λήψη αποφάσεων, η πόλις θα είναι ελεύθερη και συγχρόνως θα είναι εγγυημένη η ελευθερία κάθε πολίτη χωριστά. Σκοπός του νόμου είναι να καταστεί δυνατή η αρμονική συμβίωση των ανθρώπων, στη βάση ενός αξιακού συστήματος κανόνων γενικά αποδεκτού, προς το οποίο επιβάλλεται η συμμόρφωση όλων και το οποίο λειτουργεί αποτρεπτικά για τους επίδοξους παραβάτες του. Άλλωστε εντός της δημοκρατίας η έννομη τάξη αποτελεί αξία καθεαυτή, γι' αυτό και απαιτεί τη συμμόρφωση όλων προς τις επιταγές της. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Ι. Kant (1971), υποστηρίζοντας ότι κανένα δικαίωμα αντίστασης του λαού εναντίον της νομοθετικής αρχής του κράτους δεν έχει νομιμοποιητικό έρεισμα. Το κράτος δικαίου αποκτά υπόσταση μόνο με την υποταγή στην καθολική νομοθετική βούλησή του. Ως εκ τούτου δεν είναι νοητή καμία στάση, αντίσταση ή εξέγερση - αφού οδηγούν στην κατάλυση της εννόμου τάξεως - ενώ τους πολίτες που υιοθετούν και προβαίνουν σε ανάλογες ενέργειες, τους κατηγορεί για εσχάτη προδοσία, τους αποκαλεί προδότες που επιχειρούν να καταστρέψουν την πατρίδα τους, γι' αυτό και το μόνο που τους αξίζει είναι η θανατική ποινή. Σε διαφορετική περίπτωση, αν δηλαδή το δικαίωμα αντίστασης ήταν αποδεκτό, τότε κάθε πολίτης θα αξίωνε η δική του περί δικαίου πεποίθηση να αναγνωριστεί ως νόμιμη, με αποτέλεσμα να ανατραπεί το νομοθετικό οικοδόμημα του κράτους του. Η πόλις, προκειμένου να εξασφαλίσει την απρόσκοπτη συνέχειά της, απαιτεί από τους πολίτες της να τηρούν απαρέγκλιτα τους θεσπισμένους νόμους, ώστε να μπορούν ελεύθερα να αγωνίζονται, να δημιουργούν και να προοδεύουν.

Ακόμα και μέσα σε αυτό το αυστηρό πλαίσιο λειτουργίας της πόλεως, οι πολίτες έχουν τη δυνατότητα να διατηρούν τις προσωπικές τους απόψεις, να αναπροσδιορίζουν αρχές και λειτουργίες της πόλης, να ασκούν κριτική στους κείμενους νόμους, να τους αμφισβητούν, αλλά είναι υποχρεωμένοι να τους τηρούν απαρέγκλιτα, *ἕως ἄν αὐτῇ νομίζη*. Η πόλις, εφόσον πειθόταν με επιχειρήματα και όχι με τη βία για την αναγκαιότητα της μεταβολής τους, προχωρούσε σε αυτή. Μήπως η αμφισβήτηση αυτή του νόμου συνεπαγόταν και τη μείωση του κύρους του; Ούτε η άσκηση κριτικής ούτε η αναθεώρηση του νόμου έθεταν υπό αμφισβήτηση την εγκυρότητά του. Γιατί, όπως τα άτομα αλλάζουν συνεχώς αντιλήψεις, το ίδιο και η πόλις, η οποία αποτελείται από άτομα, αλλάζει τις αντιλήψεις της, τις αποκρυσταλλωμένες σε νόμους. Ο Κ. Τσάτσος (1962), επισημαίνει πως ο θετικός νόμος και η θετική πολιτεία αποτελούν για τον Πρωταγόρα σταθερές αξίες, συγχρόνως όμως υπόκεινται σε εξέλιξη προς μίαν πλατύτερη ευδαιμονία του συνόλου. Κριτήριο λοιπόν, για την αλλαγή ενός νόμου αποτελούσε η εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα, κατά πόσον δηλαδή ο νόμος εξακολουθούσε να συμβαδίζει με αυτήν. Και στο διάστημα που μεσολαβούσε μέχρι τη θέσπιση του νέου νόμου, η πόλις απαιτούσε από τους πολίτες της

¹⁷ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 322d; Άριστοτέλης, *Πολιτικά*, IV 1291b; Θουκυδίδης, Z 38,5.

¹⁸ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 322a.

υπακοή και σεβασμό στο υφιστάμενο νομικό καθεστώς, προκειμένου να αποφύγει την κοινωνική αποσταθεροποίηση, τις βιαιοπραγίες και την αναρχία που θα δημιουργούντο στην περίπτωση που οι πολίτες είχαν το «δικαίωμα» να αγνοούν και να μη συμμορφώνονται προς τους νόμους τους οποίους θεωρούσαν λανθασμένους ή επιβλαβείς για την πόλη τους. Και η αλλαγή ολοκληρωνόταν επιτυχώς με τη θέσπιση νέων κανόνων δικαίου, οι οποίοι προέκυπταν από νόμιμες διαδικασίες και είχαν την αποδοχή όλων.

Οι νόμοι κατά τον Πρωταγόρα, δεν αποτελούν απείκασμα άυλου προτύπου, αλλά είναι απότοκο κοινής συναίνεσης και η εφαρμογή τους εναπόκειται στην πόλη ως πρώτιστο μέλημα και στους πολίτες της ως ύψιστο καθήκον. Η πόλις, υποχρεώνει τους πολίτες να μαθαίνουν τους νόμους της και να τους ακολουθούν κατά γράμμα, καθώς αποδεικνύονται τα πλέον σημαντικά διδακτικά μέσα, ενώ παράλληλα αποτελούν ζωτικό παράγοντα για την ανάπτυξη και την επιβίωσή της. Ταυτόχρονα, εγγυώνται την ομαλότητα στον πολιτειακό βίο μέσα σε πλαίσια πολιτικής και κοινωνικής βεβαιότητας και σταθερότητας. Ο Πρωταγόρας ανατρέπει, κατ' αυτό τον τρόπο, την κρατούσα περί νόμου άποψη η οποία αναγνωρίζει μόνο την εξαναγκαστική του δύναμη και την κατασταλτική του λειτουργία, και χωρίς να παραγνωρίζει την αξία τους, τη συμπληρώνει, προβάλλοντας και την παιδαγωγική τους λειτουργία. Πρόκειται για δύο αντίθετες εκ πρώτης όψεως λειτουργίες οι οποίες, όπως ο μεγάλος σοφιστής επισημαίνει, ταυτίζονται σε μία: την παιδαγωγική. Οι νόμοι δηλαδή διαπλάθουν τα ήθη της κοινωνία, με βάση τα οποία έχουν και οι ίδιοι διαμορφωθεί, ωθώντας τους ανθρώπους προς την αρετή, απαιτώντας από αυτούς συμμόρφωση και υπακοή στις διατάξεις τους, αλλά και τιμωρώντας τους ανυπάκουους ή τους παραβάτες, ώστε να εξασφαλίζουν τελικά τη συλλογική ζωή και συνοχή.

Περί κολασμού

Ο ορισμός της πολιτικής αρετής ως διακριτού και κύριου χαρακτηριστικού του ανθρώπου κατέχει στη θεωρητική προσέγγιση του Πρωταγόρα κυρίαρχη θέση. Σύμφωνα με τον πολιτιστικό του μύθο, ενώ η πολιτική αρετή αποτελούσε δώρο του Δία προς όλους τους ανθρώπους, μορφοποιήθηκε μέσω της παιδείας, όταν η *αιδώς* και η *δίκη* μετεξελίχθηκαν από αδιάπλαστες σε παγιωμένες μορφές συμπεριφοράς και διασφαλίστηκε κατ' αυτό τον τρόπο η συνοχή και η ύπαρξη των πόλεων. Οι άνθρωποι θέσπιζαν οι ίδιοι τους νόμους της πόλης τους, τους οποίους υποχρεούνταν να σέβονται και να τιμούν. Μέσα στα πλαίσια της ευνομούμενης πόλης η λειτουργία της ποινής αποκτούσε νέο χαρακτήρα, αποδεικνύοντας, κατά τον μεγάλο σοφιστή, το διδακτόν της αρετής (324a). Σε αυτή την πολιτεία, στην οποία κυριαρχεί ο ορθός λόγος, αναγνωρίζεται ο κοινωνικοποιητικός, αναμορφωτικός και παιδευτικός χαρακτήρας του νόμου και της ποινής.

Σύμφωνα με τον Αβδηρίτη σοφιστή, όταν ένα μέλος της πολιτείας αρνείται να συμμορφωθεί προς την κείμενη νομοθεσία και παρανομεί, τότε η πόλις το τιμωρεί, όχι με σκοπό την εκδίκηση, αλλά τον σωφρονισμό του και την πρόληψη ανάλογης παραβατικής συμπεριφοράς από τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας. Η επιβαλλόμενη ποινή, ικανοποιώντας το αίσθημα δικαίου, αποκαθιστά την έννομη τάξη που διαταράχθηκε, προσανατολισμένη προς το μέλλον, διδάσκοντας την αρετή όχι μόνο στον εγκληματία αλλά και στο κοινωνικό σύνολο, μέσω του παραδειγματισμού του (Stalley, 1995; Bayonas, 1967). Στόχος της δεν είναι η θεραπεία ενός αδικήματος που ήδη διαπράχθηκε, γιατί στην περίπτωση αυτή «οὐ γὰρ ἂν τό γε πραχθὲν ἀγένητον θείη», αλλά η αποτροπή διάπραξης μιας άδικης πράξης «τοῦ μέλλοντος χάριν». Πιο συγκεκριμένα, ο στόχος της είναι διττός: ο

σωφρονισμός του παραβάτη «*ἵνα μὴ αὖθις ἀδικήσῃ μήτε αὐτὸς οὐτός*», και ο παραδειγματισμός των υπολοίπων *μήτε «ἄλλος ὁ τοῦτον ἰδὼν κολασθέντα»*.¹⁹

Παρατηρούμε ότι ο Πρωταγόρας δε διατυπώνει κάποιο σαφή ορισμό της έννοιας τιμωρία, αλλά ασχολείται διεξοδικά με τους στόχους της, με την ηθική και λογική δικαιολόγησή της, καθώς και με την εξατομίκευση των επιβαλλόμενων ποινών. Οι δράστες πρέπει να τιμωρούνται όχι σαν να ήταν άλογα θηρία, αλλά για χάρη ενός σκοπού αποδεκτού από τον ορθό λόγο, που δεν είναι άλλος από την περαιτέρω αποτροπή παράνομων πράξεων, «χωρίς (ο ίδιος) να ενδιαφέρεται αν η πρακτική αυτή που είναι λογικά αιτιολογημένη, είναι και ηθικά αιτιολογημένη» (Taylor, 1991). Ο N. Denyer (2010) στο σημείο αυτό έχει εντοπίσει ένα κενό στην επιχειρηματολογία του σοφιστή. Ενώ ο Πρωταγόρας υποστηρίζει ότι η επιβολή της τιμωρίας σε ορισμένη μορφή συμπεριφοράς είναι αναγκαία για να αποτραπούν οι άνθρωποι από αυτήν και ότι ο ίδιος μπορεί να το πετύχει αυτό, δεν πιστεύει ότι ο οποιοσδήποτε μπορεί να κάνει τους ανθρώπους ενάρετους, είτε με την εκπαίδευση είτε με κάποιο άλλο μέσο. Άλλωστε η αρετή προϋποθέτει την ταυτόχρονη ύπαρξη μιας αποκάλυπτα ορθής συμπεριφοράς και ορθών κινήτρων. Όμως οι απειλές για τιμωρία μπορούν να διορθώσουν την αποκάλυπτη συμπεριφορά, δεν είναι βέβαιο ότι μπορούν να πετύχουν το ίδιο αποτέλεσμα και με τα κίνητρα. Στόχος της τιμωρίας είναι η επανόρθωση για τους παραβάτες και ο παιδευτικός παραδειγματισμός των άλλων ανθρώπων προκειμένου να προληφθούν και άλλες παράνομες πράξεις στο μέλλον (Δεσποτόπουλος, 1953; Cohen, 2005).

Η ύπαρξη ποινών αποδεικνύει ότι η αρετή μπορεί να διδαχθεί. Σε διαφορετική περίπτωση οι απόψεις αυτές δε θα ευσταθούσαν, γιατί τότε ο καθένας θα ήταν καλός ή κακός εκ φύσεως. Επομένως, θα ήταν αδύνατο να αλλάξει χαρακτήρα και συμπεριφορά, η δε επιβολή ποινής θα ήταν άνευ νοήματος, αφού ο ίδιος δε θα ευθύνετο για τις πράξεις του.

Η διάκριση στην οποία προβαίνει ο Πρωταγόρας, ανάμεσα στον εκδικητικό (*τιμωρείται*) και τον σωφρονιστικό (*κολάζει*) χαρακτήρα των ποινών, αποτελεί μια σημαντική κατάκτηση του νομικού πολιτισμού, η οποία δεν έτυχε καθολικής αποδοχής αλλά ούτε και ευνοϊκής υποδοχής από το δικαιοσύνη της εποχής του. Ωστόσο, όταν ο σοφιστής επικαλείται τη σωφρονιστική σκοπιμότητα των ποινών, δεν επικαλείται την αθηναϊκή πραγματικότητα, αλλά το ιδανικό και το επιθυμητό. Ο Πρωταγόρας δεν ξεχωρίζει ανάμεσα σε εκούσιες και ακούσιες παραβάσεις, αλλά σε λάθη που οφείλονται στη φύση ή την τύχη και σε αυτά που οφείλονται στην έλλειψη επιμέλειας και εκπαίδευσης και τα οποία τιμωρούνται. Αποδίδει δηλαδή στην τιμωρία περιεχόμενο παιδαγωγικό και τελεολογικό. Την αντιμετωπίζει ως μέτρο αναμορφωτικό και «θεραπευτικό», το οποίο στοχεύει στον νου του εγκληματία, προκειμένου να επιφέρει μεταστροφή στον χαρακτήρα του. Απορρίπτει κατηγορηματικά οποιαδήποτε οπισθοδρομική αιτιολόγηση της τιμωρίας (για λάθη του παρελθόντος) και προσβλέπει αποκλειστικά στο μέλλον. Καταδικάζει την επιβολή αντιποίνων, γιατί αυτά δε συνάδουν με το πνεύμα και την ουσία μίας έλλογης πολιτείας. Η τιμωρία, όπως και ο νόμος, αποτελεί μέρος μιας συνεχούς και αδιαλείπτου διαδικασίας εκπαίδευσης των ανθρώπων, ώστε να επιτευχθεί ο επιθυμητός στόχος: η διατήρηση της συνοχής και της ενότητας στην πόλη. Αυτός είναι ο πυρήνας του στοχασμού του σοφιστή: η στενή σχέση μεταξύ πολιτικής και εκπαίδευσης η οποία κατ' αυτόν δεν έχει ατομοκεντρικό αλλά κοινωνιοκεντρικό χαρακτήρα τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς το στόχο.

¹⁹ Πλάτων, Πρωταγόρας, 324 b; Γοργίας, 525 b.

Συμπεράσματα

Η παρουσίαση των θέσεων του Πρωταγόρα παρουσιάζει ιδιαίτερη δυσχέρεια, γιατί δε βασίζεται σε πρωτότυπα κείμενα, αφού δεν έχουν διασωθεί έργα του. Οι πληροφορίες μας προέρχονται κυρίως από τον Πλάτωνα, ο οποίος άσκησε δριμεία κριτική σε όλους τους σοφιστές με αποτέλεσμα, η αρνητική εικόνα που σχηματίστηκε γι' αυτούς και το κίνημά τους, να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό ακριβώς σ' αυτήν την πολεμική. Ο φιλόσοφος χαρακτηρίζει τους σοφιστές ανήθικους, πολέμιους της επιστήμης και της αλήθειας, κάπηλους της πνευματικής τροφής, συμφεροντολόγους οι οποίοι δίδασκαν επ' αμοιβή, εμπορεύονταν δηλαδή τη γνώση.²⁰ Παρ' όλο όμως το δριμύ αυτό κατηγορώ, στον *Σοφιστήν* αναφέρεται με θαυμασμό στη «γενναίαν σοφιστικήν»,²¹ δηλαδή στους παλαιούς, μεγάλους δασκάλους της σοφιστικής (Πρωταγόρας, Γοργίας, Ιππίας) τα ονόματα των οποίων έδωσε σε κάποιους από τους διαλόγους του. Ειδικότερα οι ιδέες και η προσωπικότητα του Πρωταγόρα αντιμετωπίζονται από τον φιλόσοφο στον ομώνυμο διάλογο με σεβασμό και κατανόηση (Taylor, 1990), γι' αυτό και μπορούμε να εκμαιεύσουμε με «ασφάλεια» τις νομοκρατικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις του σοφιστή και να θαυμάσουμε την πρωτοπορία της σκέψης του.

Ο Πρωταγόρας υπήρξε υπέρμαχος του νόμου, τον οποίο μάλιστα ενέταξε στην παιδαγωγική διαδικασία, θέση, που δεν τη συναντάμε στους άλλους σοφιστές (εξαιρέση αποτελεί ο Ανώνυμος Ιαμβλίχου). Με τον νόμο ως παιδαγωγό, επιτυγχάνεται ο βασικός στόχος της πόλης, που είναι η διαμόρφωση ενάρετων πολιτών, με ενεργό συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα, ενώ συγχρόνως παγιώνεται η ομαλότητα και η ευρυθμία στους κόλπους της. Άλλωστε, η ευνομία αποτελεί το πολιτικό ιδεώδες του σοφιστή και το επιθυμητό εντός της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Αναφορές

- Aristotle, (1953). *Metaphysics*. (Εισ. – Σχόλια) W. D. Ross. Oxford: Clarendon Press.
- Aristotle, (1978). *The politics of Aristotle*. (Μτφρ. Barker E.). New York: Oxford University Press.
- Bayonas, A. (1967). L'art politique d'après Protagoras. *Revue philosophique*, 157, 43-58.
- Cohen, D. (2005). Theories of Punishment. In M. Gagarin & D. Cohen (eds), *The Cambridge companion to ancient Greek Law* (pp. 170 - 190). Cambridge: Cambridge University Press .
- Döring, K. (1981). Die politische theorie des Protagoras. In G.B. Kerferd (ed), *The Sophists and their Legacy* (pp. 109-115). Wiesbaden.
- Duprèel, E. (1948). *Les Sophistes: Protagoras, Gorgias, Prodicus, Hippias*. Neuchatel.
- Finley, M. (1989). *Αρχαία και σύγχρονη Δημοκρατία*. (Μτφρ. Θ. Βανδώρος). Αθήνα: Ευρύαλος.
- Fleming, D. (2002). The Streets of Thuri: Discourse, Democracy, and Design in the Classical Polis. *Rhetoric Society Quarterly*, 32 (3), 5 – 32.
- Guthrie W.K.C. (1989). *Οι σοφιστές*. (Μτφρ. Δ. Τσεκουράκης). Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Heinimann, F. (1972). *Nomos und Physis*, Darmstadt: Wissenschaftliche buchgesellschaft.
- Herodote, Thucydide, (1982). *Oeuvres Complètes*. Paris: Gallimard.
- Jaeger W. (1968). *Παιδεία : η μόρφωση του Έλληνα ανθρώπου, τ.Β'*. (Μτφρ. Γ. Βερροίου). Αθήνα: Ελληνική Παιδεία.
- Kant, I. (1971). *Kant's political writings*, edited with an introduction and notes by Hans Reiss. (Μτφρ. H. B. Nisbet). Cambridge: Cambridge University Press.

²⁰ Πλάτων, Σοφιστής 231d - e.

²¹ ό.π., 231b.

- Kant, I.(2004). *Κριτική του πρακτικού λόγου*. (Εισαγ. –Μτφρ. Μ. Δημητρακόπουλου). Αθήναι.
- Kerferd, G.B.(1996). *Η σοφιστική κίνηση*. (Μτφρ. Π. Φαναράς). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Miller, C.(1993). The Polis as Rhetorical Community. *Rhetorica*, 11 (3), 211 – 240.
- Muir, J. (1982). Protagoras and Education at Thourioi. *Greece & Rome*, 29 (1), 17 – 24.
- Platon, (1958). *Oeuvres Complètes*, Protagoras v. 3.1, Gorgias – Menon v.3.2, Le banquet v.4.2, Cratyle v.5.2, Theetete v. 8.2. Paris: Les Belles Lettres .
- Plato, (2010). *Protagoras*. (Μτφρ. αγγλ. N. Denyer) ,(Μτφρ. ελλην. Φ. Αδαμίδη). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Plato, (1991). *Protagoras*.(Μτφρ.) C. C.W. Taylor. Oxford: Clarendon Press.
- Periphanakis, C.(1953). *Les Sophistes et le Droit*. Athènes.
- Romilly, J.(1994). *Οι μεγάλοι Σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*. (Μτφρ. Φ. Κακριδή). Αθήνα : Καρδαμίτσα.
- Romilly, J.(1995). *Ο Νόμος στην ελληνική σκέψη*. (Πρόλ.) Α. Μάνεσης, (Μτφρ. Μ. Αθανασίου & Κ. Μηλιαρέση). Αθήνα : Το Άστυ.
- Senofonte, (1978). *Memorabili*. (Εισ. – Μτφρ.) A. Santoni. Milano: Biblioteca Universale Rizzoli.
- Sinclair, T.(1969). *Ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψεως*. (Πρόλ.) Γ. Βλάχου. Αθήνα: Παπαζήση.
- Stalley R.(1995). Punishment in Plato's "Protagoras". *Phronesis*, 40 (1), 1-19.
- Taylor, A.(1990). *Πλάτων: ο άνθρωπος και το έργο του*. (Μτφρ. Ι. Αρζόγλου). Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Turner, E.(1965). Athenias learn to write: Plato, Protagoras 326d. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 12, 67 -69.
- Αλατζόγλου – Θέμελη, Κ. (1982). Νόμος – ηγεμών και νόμος – τύραννος στην αρχαία σοφιστική. Στο *Φιλοσοφία και Πολιτική* (σσ.187 - 195). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Βέικος, Θ.(1971). *Αρχαία σοφιστική*. Θεσ/νίκη
- Βώρος, Φ.(1984). *Σύντομη ιστορία της αρχαίας Ελληνικής φιλοσοφίας*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Γεωργοπούλου- Νικολακάκου, Ν.(1976). *Το Φυσικόν Δίκαιον: Ιστορικοκριτική θεώρησης του προβλήματος*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Δεσποτόπουλος, Κ.(1953). *Φιλοσοφία του Δικαίου*, τ. Β΄. Αθήνα: Παπαζήση.
- Καστοριάδης, Κ.(2007). *Η ελληνική ιδιαιτερότητα. Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο*. (Μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας). Αθήνα: Κριτική.
- Κουσουλάκος, Γ.(1961). *Ο ένδον βίος του ανθρώπου και η ηθική, το δίκαιον και οι λοιποί κανόνες συμπεριφοράς*. Αθήνα.
- Κουτλούκα, Μ. .(1984). Υπάρχει το στοιχείο του «κατά συνθήκην» στην πολιτική σκέψη του Πρωταγόρα. *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου Φιλοσοφίας "Η αρχαία σοφιστική"* (σσ. 205 – 212). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Κύρκος, Β.(1986). *Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός και Σοφιστική*. Αθήνα: Παπαδήμα.
- Μαραγγιανού-Δερμούση, Ε.(2007). *Θεωρία και Φιλοσοφία της παιδείας στην ελληνική διάνοηση*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Παπαδής, Δ.(1997). Άτομο και πολιτεία στην πολιτική σκέψη του Πλάτωνα. Στον Κ. Βουδούρης (επιμ.) *Πλατωνική πολιτική φιλοσοφία* (σσ. 113 - 125). Αθήνα: Διεθνές Κέντρον Ελληνικής Φιλοσοφίας και Πολιτισμού.
- Σούρλας, Π.(2000). *Φιλοσοφία του δικαίου*, τ.Α΄. Αθήνα: Σάκκουλα.
- Τσάτσος, Κ.(1962). *Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων*. Αθήνα: Δίφρος.